

ЗАГАЛЬНІ ОСОБОВІ НАЗВИ У ТВОРАХ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО

Пропонована стаття є спробою описати мовно-стильові особливості творів Івана Вишенського, зокрема такий фрагмент його мовотворчості, як апелятивні назви осіб. Іван Вишенський посідає важливе місце в історії української духовної культури. Творчість письменника-полеміста, визначного релігійного діяча – помітна сторінка і в історії української літературної мови. Поєднання традиційно-книжних і народнорозмовних елементів детермінувало специфіку ономасіологічної системи літературного доробку Івана Вишенського. Письменник використав усе багатство словотвору тогочасної української мови, активно утворював оказіональні мовні одиниці різних словотвірних моделей, уводив до словника своїх творів іншомовну лексику.

Ключові слова: діахронічний аспект, полемічний стиль, номінація, тематичні групи лексики, семантика, ономасіологія, деривація, словотвірні типи, словотвірні моделі, питомі лексичні одиниці, запозичення.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження процесів мовної еволюції, зокрема в сенсі вияву художньо-виражальних можливостей слова, є актуальною гуманітарною проблемою, тому що в цілому стосується мови не лише як вияву духовності народу, а й її потенцій у відтворенні екстралінгвальної дійсності. Особливо важливим на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки є аналіз мовно-стильових особливостей творів давньої української літератури як важливого репрезентатора культури українців на різних історичних етапах. У цьому контексті необхідним є вивчення місця в історії національної культури Івана Вишенського, специфіки його творчого доробку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні характеристики життєвого шляху й творчого доробку Івана Вишенського знаходимо в наукових працях таких вчених, як І. Франко, П. Житецький, А. Кримський, В. Щурат, П. Яременко, О. Білецький, П. Білоус, М. Возняк, Г. Грабович, І. Єрьомін, П. Загайко, Л. Махновець, В. Микитась, І. Паславський, В. Пахаренко, С. Пінчук, С. Цимбалюк, В. Шевчук, Ф. Шолом та ін., проте синтезуюча праця, присвячена життєвому, громадянському, духовному, літературному подвигу громадянина й патріота, що служив Богові й Слову, що «розпікав людське сумління» (так емоційно схарактеризував його В. Шевчук) [16, с. 82], поки що відсутня. Потребує глибокого осмислення місце Івана Вишенського в історії української і навіть загальноєвропейської духовної культури, його роль в історії української літератури й літературної мови, специфіка його художньої й публіцистичної манери. Це й зумовлює актуальність статті, яка є спробою частково заповнити прогалини, що існують в опрацюванні духовної спадщини великого письменника, і

ставить за мету розглянути мовні особливості творчої манери Івана Вишенського, звернувши увагу на номінації осіб (НО) як одну з найпродуктивніших ономасіологічних категорій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Становлення власне української літератури припадає на дуже складний етап занепаду могутності Київської Русі та її розпаду як державної й політичної єдності. Саме в цей час поступово усталюються і закріплюються основні риси української мови, що в XI ст. уже була сформована як лінгвосистема із уже стабільними своїми типологічними ознаками [11, с.122]. Із киеворуського періоду започатковується тяглість староукраїнської літературної мови, репрезентованої різними стилями й жанрами (конфесійним, художнім, діловим, науковим, літописним тощо).

Оригінальною сторінкою української культури загалом і української літератури зокрема є полемічно-публіцистична проза. Потужний спалах європейської церковної полеміки в християнстві спричинили Реформація та її продовження – протестантизм, зокрема лютеранство і кальвінізм. Незгоди в догматичних і канонічних питаннях поступово переросли в довготривалу боротьбу протестантизму з католицизмом, який був войовничою ідеологією феодалізму. Католицька церква на Реформацію відповіла контрреформацією, що й призвело до затяжних релігійних воєн впродовж XVI – XVII ст. Ідеї Реформації проникли також і в Україну та зумовили тут активізацію суспільно-політичного життя, появу публіцистичної (полемічної) літератури.

Особливе поживлення полемічної літератури XVI ст. відбулося внаслідок політичної Люблінської унії 1569 року та Брестської церковної унії 1596 року.

Унікальною сторінкою історії української духовності є творчість визначного українського полеміста Івана Вишенського. У текстах цього письменника, «попри церковно-релігійне й аскетично-моралізаторське спрямування автор постає як людина пристрасна, рішуча, з активною життєвою позицією» [13, с. 303]. Полемічна творчість Івана Вишенського становить неповторну сторінку в оцінці мовно-стильової виразності староукраїнської мови. Досконале володіння письменником багатим емоційно-змістовим потенціалом мови сприяло використанню в публіцистиці І. Вишенського різноманітних за структурою словесно-виражальних засобів.

Важливим лексико-семантичним елементом творчості геніального полеміста є назви осіб, що свідчать про соціальну й етнічну належність людини, про її професійну діяльність, про різний рівень стосунків зі суспільством взагалі й окремими мовцями зокрема, про зовнішні й внутрішні характеристики особистості тощо. Крім того, називання осіб ілюструє певний рівень розвитку номінативної сфери в національній мові чи мові народності на певному етапі її історії. За словами І. Ковалика,

дериваційна категорія назв людей в українській мові належить до найбагатших щодо структурно-мотиваційних характеристик, інакше кажучи, щодо багатогранності ономасіологічних типів [6, с. 47].

Принципи мовотворчості Івана Вишенського, як загалом і кожного митця слова, залежали від його світоглядних та естетичних позицій. Велика заслуга І. Вишенського в тому, що він, розуміючи роль освіти й школи, значення мови для української нації, підтримував цим в українців дух поступу.

Іван Франко називав Івана Вишенського першим «ковачем» слів в українській мові. Письменник мав на увазі активно репрезентовані в художній спадщині Вишенського авторські неологізми, що увиразнювали його «гаряче і ярке слово» [15, с. 277]. Справді, у посланнях полеміста знаходимо не відомі досі okazіональні лексеми, сконструйовані за усталеними в народному словоутворенні дериваційними моделями. Наприклад: **Єще єси доматур, єще єси кровоед, мясоед, волоед, скотоед, звѣроед, свиноед, куроед, гускоед, птахоед, сытоед, сластоед, маслоед, пирооед; єще єси периноспал, мяккоспал, подушкоспал.**

«Стиль Вишенського такий багатий, різнорідний і цвітастий, – писав М. Возняк, – що в усій українській літературі до Котляревського Вишенський уступає хіба одному «Слову про похід Ігоря» щодо пластичності й сили індивідуального вислову. Фраза Вишенського не довга й не коротка, послідовно розчленовується на частини, ллється плавно, поступово переходить від нижчого до щораз вищого ступеня і закінчується кількома сильними аккордами» [3, с. 235].

Отже, у творчості Івана Вишенського органічно поєдналися і «високий» стиль, властивий для конфесійної літератури, і тяжіння визначного полеміста до «простої» мови, української літературної мови, яка поступово звільнялася від штучної книжності і в майбутньому мала бути зорієнтована на живомовну стихію.

Будь-який процес комунікації тісно пов'язаний із актом номінації. Утворити речення – це не лише назвати саме той фрагмент дійсності, який із численних ознак узятий за основу його позначення, а й виявити мовця, інших осіб у реченні, ідентифікувати їх та мовця, повідомити про їхні характеристики, дати оцінку того, про що йдеться в реченні, відобразити позицію мовця щодо адресата, скориставшись відповідним засобом мови – номінацією. Номінативна діяльність людей пов'язана з комунікативною і не вичерпується практичним оволодінням, пізнанням і віддзеркаленням індивідуумами тільки об'єктивного, а й суб'єктивного ставлення до навколишнього світу, до інших людей. Вони вступають в особистісні контакти як носії певних соціальних цінностей і реалізують у спілкуванні суспільні відносини [12].

Вказані фактори були важливими чинниками утворення й використання в полемічних творах Івана Вишенського назв осіб різної структури й семантики. Тематичне й ідеологічне спрямування слова

великого полеміста, його інтелектуальне, емоційне й духовне сприйняття й осмислення світу і визначало специфіку добору номінацій вказаного типу. Назви осіб завжди виступали й виступають мовними одиницями розлогої семантики, різних типів номінативної деривації: питомі й запозичені слова, однослівні найменування й похідні складнішої структури.

Виходячи з тих основних сфер, у межах яких перебуває людина за своєю соціально-біологічною й психологічною сутністю, «назви осіб доцільно розглядати з урахуванням диференціації сфер того семантичного чи предметного простору, в якому проявляється людина: 1) антропологічні й біофізичні, природні властивості людини (стать, вік, фізично-фізіологічні ознаки тощо); 2) соціально-трудова і родинні стосунки, тобто суспільно надбані характеристики (у стосунку до праці, власності, політичних, релігійних, культурних та інших інститутів); 3) сфера технічної діяльності, емотивних дій і станів (схильність до чогось, здатність мислити, виявляти емоційні стани тощо)» [9, с. 64]. Семантико-класифікаційні характеристики назв осіб можуть перетинатися через те, що окремим словам властиві різні класифікаційні ознаки, які найвиразніше інтерпретуються в контексті історичної ономазіології [9, с. 65].

У полемічній спадщині Івана Вишенського представлені найтиповіші макрооб'єднання назв осіб, які використовуються в його творах, а також засвідчений індивідуально-авторський підхід у виборі номінацій. Лінгвісти пропонують виділяти кілька основних тематичних груп назв у творах письменника: номінації осіб за їх родинними стосунками; за родом занять, діяльністю, професією; за соціальними характеристиками, за ідеологічною чи релігійною орієнтацією; за територіальною чи національною приналежністю; за внутрішніми й зовнішніми характеристиками [5].

Розглянемо детальніше кожен мотиваційну групу.

У творчому доробку Івана Вишенського зрідка трапляються назви, що позначають людину взагалі, тобто є найбільш загальною назвою особи, наприклад, **чоловік** **человѣк** у значенні 'людина': **от свѣтских и мирскаго жития человек** [2, с. 42]¹, **убоному и неславному человеку** [49]; **муж**: **Таж благочестивий муж познал** [155], **егда же снийдошася онии мужие** [155].

Особливу групу назв становлять слова і словосполучення на означення найвищих небесних сил: **Бог**, **Господь**, **Син Божий**, **небесний царь**, **Христос**, **Божа Матір**, **Святий Дух** і под.: **от владки Христа** [44], **Сын человеческий** [90], **ангел**, **архангел**, **херувим** и **серафим** [90], **Святого Духа** [41], **от Христа избавителя** [45], **Господу богу единому поклонюся** [49], **Благодарю Бога за твердость и сталость нашу** [50], **сердце, о котором рече Премудрый** [50], **образ матери боже с превѣчным ее младенцем** [56], **Але, о вышний, слыши и внуши тот глас! О праведный, покажи свою**

¹ Ілюстративний матеріал подано за таким джерелом: Вишенський І. Твори / І. Вишенський. – К.: Держлітвидав, 1959. – 268 с. Далі в тексті статті після ілюстрацій буде зазначено сторінку цитованого видання.

правду!, О сильный, покажи свою силу! [51], О премудрый, объяви свою премудрость [51], голова и пан всего свѣта [54].

З погляду семантичних особливостей у межах НО виділяються апелювативні номінації людей, що характеризують їх за етнічними, рідше топографічними особливостями, назви за родом занять, посадами, титулом, ідеологічними симпатіями, епізодично представлені найменування осіб за родинними стосунками, за соціальною належністю.

Найбільш лексично наповнену групу складають НО за родом занять (постійних або тимчасових). Це, як правило, номінації осіб, що мають стосунок до церковної діяльності. У межах цієї тематичної групи розглядаємо лексеми, які є назвами титулів осіб, що посідають певні посади в церковній ієрархії. Найчастіше вживаними, за нашими спостереженнями, є такі одиниці: мних 'монах', монах, инок, священноинок, инокиня, иноческого чина, пастыр, епископ, поп, владика, митрополит, архиепископ і под.: Книжка Іоанна мниха [41], инокиням всѣм [41], архимандритом, и священноиноком, и честным монахом, и прочним тщателем церковным [41], иноческого чина общежителем [41], заплагавленная лживими пастыры [42], утеклим от православное вѣри епископом [42], архиепископа Охридского града [43], в нем же и погреб навѣрию папы римского [42], Чи не мовили тобѣ святыє отци [53], Не попы нас спасут. Или владыки, или митрополиты [57], молитесь богу, да вам даст и открыет пастыра [57]. У полемічних творах письменника зафіксовано в цілісному контексті стандартні синтаксичні одиниці, структуровані за єдиною номінативною моделлю, в яких ужиті номінації близької семантики, найчастіше це стосується назв аналізованої групи: если хочеш вискупом быти, если хочеш кардиналом быти, если хочеш папѣжем быти, если хочеш войским, подкоморим, или судиею быти, если хочеш кашталяном быти, если хочеш старостою быти, если хочеш воеводою быти, если хочеш гетманом или канцлѣром быти, если хочеш королем быти [46].

До вказаної групи номенів належать лексеми, що, співвідносячись із явищами позалінгвальної дійсності, скеровані на оцінку специфіки сучасного Іванові Вишенському суспільства і окреслюють різні за семантикою професії та види занять (постійних або тимчасових), титулів, що вказують на певні соціальні відносини й характеристики: загадка философм латинским [43], простым безкнижним читачом [43], писание до князя Василия [43], лихонимцем, мытником и карчмаром быти [48], слухачов на пир и чест дүховнүю просити [43], тобѣ же почитателю [44], если хочеш идолопоклонником, ссеролювцем и лихонимцем быти, я тебе мытником, купцем и карчмарем учиню [47], если хочеш хитрецем, майстром, ремесником рүководьным быти [47], И тобѣ, священниче [44], ко почитателю наединѣ сего писания [44], Не минай скорогонцем [44], рыболовци в человѣколовци претворяет [44], даскал простотою философы

посмѣвает [44], Мой ест даскал простак [44], От которого учителя тоє слово еси навик? [53], Видѣлем и рапсака (рапсак – ‘посол ворожого давнім іудеям царя, тут в переносному значенні’) кличучого [51], отвѣт странника [47], намѣстник святого Петра [52], Скажи ми, любимый ругателю, чого дѣля родился еси и пришол в мир сей? [60], Тебе ж, смѣшнику, яко на в рожденных женами болшом таа мѣхъом шитая и некшталтованая одежда изображена ест [61], Як еси розвить от того разбойника, который в дубровѣ ся крыет [64], и много ся трафляет, як двом борцем боручимся [73], Не днес ли каштеляне, дворяны, жолнѣрми, ввоины, крѣвопролийцами, прокураторми, курцыяны, корчмарами, купцами, медвѣдниками, а утро – попами, а поутру – вискупами, а поутру утreshнем – арцивискупами починилися есте [93]. Наснажений мовними одиницями цього типу полемічний контекст емоційно виразний, семантично й значеннево вичерпний і повний: **А**лбо мнимаеш, иж ты от, что цютливого от курвы слышал? **А**лбо мнимаеш, иж ты што боговойного от шинкарки навик? **А**лбо мнимаеш, иж ты от трубача, сурмача, пицалника, шамайника (шамайник – ‘той, хто грає на сопілці’), органисты, рекгалисты (рекгалист – ‘органіст’), иньструментисты и бубенисты што о дусѣ и дүховных речах коли слышал? **А**лбо мнимаеш, иж ты от сих пастырев, мысливцов или водовозов, возниц или скачомудрец, кұхаров или пирогахитрец-пекаров што о богословни навикл? [69], **А** ты всегда в корчмѣ живеш и сам шинкарем еси [75], от того смѣхообретателя посмѣян еси! [70], швецов, седелников и кожемяков над епископов преложил [92]. Номінації осіб за родом занять, за професією, званням чи титулом (а в історії мови ці семантичні підкатегорії відрізнити буває досить складно) належать до однієї з найбільш поширених ономасіологічних груп назв.

Близькими до цієї групи найменувань (іноді трапляється своєрідне накладання їх семантики при визначенні ономасіологічних об’єднань) є мовні одиниці, що вказують на місце особи в суспільстві, на його соціальні, зокрема й майнові характеристики: **я** раб, неволник и вязень вѣчный [48], быти дикгнитаром (дикнигатор – ‘вельможа’) [48], благочестивому государю [50], княжати Острожскому [49], нищий [42], **О** богатый, покажи свое богатство! [51], Сенахерима, царя асирского [51], всѣх под собою нижших, и безчестнѣйших, и ұбогших, и подлѣйших имѣти прагнеши [54], тот мирский цар любовью власти свѣта сего накормил [54], хитроуплетеных сѣтей его голяка-странника [45], от короля данного [57], Тым обычаем таковой властелин, крол или князь спастися может [65], не тыи сиромахи [65], тому неборакови в месяц раз трафится напиться [75], **Щ**астилося и Стефану, кролю полскому [47], на вѣдника зұбы наострит еси! [75], **Н**е губа ли, зұбы, язык, горло в тых же границах стремить, што и ұубогого [75], яко сирамах ұбогий и голый [75].

Особливе місце у творчості визначного полеміста займають лексеми на позначення людей за їхніми ідеологічними симпатіями, специфікою їхнього віросповідання: **всѣх православних христиан** [41], **в имя его зовемых христиан** [45], **смерд поганський възлонравствя в християнех** [42], **всѣм благочестивым** [41], **я в лику пророк, патриарх, мученик и добре богу угодивших** [49], **духовного стану именованцем** [47], **быти простым богоугодником** [57], **православным христианом** [49], **от вас православных** [49], **чем же вас, правовѣрных, тою сѣтню умогати не могл?** [50], **всех благочестно живущих** [42], **Плачте, боголюбци** [52]. Ідейно-релігійна спрямованість полемічних творів Івана Вишенського, духовна боротьба за православну віру, його життєві принципи були успішно зреалізовані у використанні назв цієї семантичної групи: **гостре слово монаха з Вишні тавру ворогів православ'я, рідної батьківської віри: других отщепенцов хитрое безвѣрие** [44], **о еретикох** [43], **с поганци некрещеными** [45], **с иновѣрци ровно мудростию ся знахожу** [47–48], **видѣлем езуиту, нисусоругателя блюзнячого** [51], **если бы и латина или еретики были с тобою сяприлучили** [56], **падши, поклоните ми ся** [47], **лукавый от своего съкровища износит** [51], **Не толко с христианина, але и з иновѣрца, жида и поганца, да ся смѣш и ругаеш?** [63], **Раздѣлився нынѣ на папешника, евангелика, нововыкрещенца и сѣвотника** [72], **А чем не зовутся патриаршник, царгородец, ани ерусалимец, Ани александриец, Ани антиохиец, где головнии столы патриархов наших мѣсто содержити** [72]. Нерідко в одному мікроконтексті вживаються ці найменування із контрастною семантикою. Наприклад: **По смерти не с христианы, Але з содомляны в одной обители и кгдаху ся знайдеши** [70], **Июда, раб и льстец, друг и предател, образом по апостолѣх, а дѣлом в зрадах, образом в спасаемых, а дѣлом в пропадаемых** [71].

Подекуди назва особи поєднується з прикладковою характеристикою цієї ж загальної семантики, що дозволяє авторові конкретизувати, уточнювати, деталізувати найменування: **Инок-грошолубитеклей** [70].

Номінації осіб за родинними стосунками є досить поширеними назвами в текстах різної хронологічної, стильової й жанрової кваліфікації. Слова цієї групи належать до одного з найдавніших тематичних об'єднань в українській мові. Відомі ще в найдавніших пам'ятках української мови старокиївського періоду, ці назви активно вживаються в писемних джерелах пізніших часів. Аналізований матеріал засвідчує вживання лексем цієї семантичної підгрупи як у прямому, так і в переносному значенні: **погивельными сынами** [44], **сыну геенский** [45], **Аще бо питающуюся вдову** [127], **я тобѣ жену приведу** [42], **о сыне давно ознамил** [51], **я тебе стражу, слугу, неволника и взыня женѣ учиню** [47], **Тьмже блюдѣте, православнии от тое трүтизны дѣти свои** [57], **првые продки ваши** [58], **В той колысцѣ роскошной колышүчися от мамы или от тата**

[73], **нинѣ вы, отродки их** [58]. Відомі слова християнської молитви **во имя отца и сына** [45] ілюструють уживання назв осіб за родинними стосунками, що позначають найвищу особу християнського віровчення – **Господа Бога**, лексема **сестра** використовується для позначення однодумців, соратників по вірі: **сестрам нашим** [41], подібну ж семантику має слово **брат**: **Прето прошу ты, любимый мой брате, потрѣпи мя мало** [58].

Кілька лексем конкретизують статус людини в найпростіших стосунках з іншими людьми, місці серед членів родини тощо: **от сусѣд прославитися** [47], **если хочеш господарем дому, дерева и земля назватися** [47].

Трапляються в аналізованих контекстах Івана Вишенського мовні одиниці на означення осіб за внутрішніми рисами, рідше – за зовнішніми ознаками: **где чести короны слава вѣчная в мѣрѣ сем страждущим лежит** [53], **Ест у нас славный звытяжца** [55], **Што ся трафило и тому баламутови** [91], **Подвигнѣте же всѣ, милостивые** [52], **оне обременяли слухи немощных многотением** [43], **даст всем заблудшим** [44], **безкнижных упрямудряет** [44], **принти в Константиград ко единомудръному суетослову** [111], **от которого пиющие и своее жажды угасити не могут** [50], **яма, которю дүхозрители пропастию вѣчною называют** [50], **суетноголовцеви славы мирское** [91], **От которого хитрца и мистра то еси изучил и от которого пренаймудрѣиших мудрец того гласа слово еси слышал** [53], **Или не вѣдаете, вѣдници** [58], **вѣдника Лазаря пребачал** [67], **горше нежели вы, простаки, осуждени и в геену ввержени будемо** [72], **Але стой ты, кривоногий бачмажнике и з своею кривоногою бачмагою (бачмажник – 'той, хто носить черевики')** [62], **Тое признаваю ти, што еси рекл, як не вмѣет инок з дворяны, смѣхотворци, күрцыаны, шкурты и блазны, говорити (күрциан – 'світський гульвіса, куртизан'; шкурт – 'повія, розбещена жінка')** [63]. Зрідка лексеми цієї семантичною підгрупи Іван Вишенський використовує у функції художньо-емоційного засобу. Наприклад: **...тая хула ест күрва и вшетечница, а не цнотливая дѣвица и панна** [92].

Назви осіб за етнічними, топографічними характеристиками, що нерідко узагальнено чи конкретизовано вказують на специфіку місця проживання, представлені порівняно невеликою кількістю слів. До цієї групи номінацій входять мовні одиниці із більш загальним, недиференційованим значенням: **в Малой России жителствующим** [41], **до всѣх в Лядской земли живущих** [42], **Лядское земли жителів** [42], **Покайтесь убо всѣ жители тоя земли** [78] і ті, семантика яких легко виводиться із слова-мотиватора: **патриархи патриаршество у түрка күпүют** [53], **от перевозношенных скиф** [111], **Не тое ли ты детинское мудрование страждеши, рүсине бывший** [71], **иж над греки түрчин владѣет** [53], **А нинѣ межн ляхи князеве рүские всѣ поеретичѣли** [66], **Трѣпит Бог латину** [67], **а меновите греци, арапи, сѣверани, серви,**

болгаре, словяне, арабанаши ('албанці'), мўлтяне ('молдавани'), богданци ('волохи'), москва и наша рўсь Δ толко християнини [72], Павел мовыячи коринфянам [72], Видиши ли, дєтино рўский [73], Δ то чинит для тўркинѣ красное [73], Павел, именуя одну страну или язык, се же ест: к рымлянном, к коринфом, галатом, Ѳфесеом, филиппесном, к колосаєм, к солўняном, євреом и прочая [135], То ли твоя вѣра, рымлянинє [54]. Останнє слово через специфіку своєї семантики може бути аналізоване і в межах номінацій на позначення осіб за ідеологічними характеристиками, особливостями вірування. Таку ж комплексну семантику має і лексема макгероносец (від макгерка – 'угорська шапка', яку носили не стільки на знак належності до певного етносу, а як ознаку певного соціального статусу: Боятся для того, абы тот клобўк многих на живот вѣчный от макгероносцев не половил [59]).

Умовно до назв осіб відносимо назви ворожих у стосунку до людини сил: диявол, сатана, нечистий, дўх лўкавий тощо. Наприклад: иди за мною, сатана [48], дашь ми, зась, днаволе, кўпцем, славнѣйшим, годнѣйшим и честнѣйшим быти [48].

Дуже часто в полемічних творах Івана Вишенського в одному контексті можуть бути використані назви різної семантичної кваліфікації, що урізноманітнює думку, почуття, ідею пристрасного українського полеміста: да вам даєт волки и злодѣи, разбойники и антихристовы таинники [57], Лѣпше бо вам без владык и без попов, от днавола поставленых до церкви ходити [57], да вам даєт волки и злодѣи, разбойники и антихристовы таинники [57].

Отже, творчість Івана Вишенського ілюструє активне вживання письменником-полемістом різних за семантикою назв осіб – однієї з найбільш розгалуженої за значенням макрогрупи лексичних одиниць. Особливо лексично насиченими є групи на позначення осіб за їх постійною чи тимчасовою діяльністю, ідеологічними уподобаннями, стосунком до певних ідеологічних, зокрема й культових угруповань.

Назви осіб, уживані в полемічних творах Івана Вишенського, мають розгалужені характеристики з погляду їх номінативних особливостей. Номінація як процес – це «творення і надання назв (та інших мовних позначень) пізнаним і вичленуваним фрагментам дійсності, тобто встановлення відношень позначального і позначуваного між певною мовною одиницею і відповідним предметом, явищем, ознакою і таке інше» [14, с. 385].

Розглядаючи загальні назви осіб, дібрані з полемічних творів Івана Вишенського, слід констатувати наявність різноманітних способів номінування лексичних одиниць цієї макрогрупи. В межах номенів із загальним значенням 'особа' знаходимо як прості, так і складні слова, аналітичні назви (лексичні словосполучення), лексеми питомі та іномовні.

Традиційно основним і чи не єдиним способом утворення нових номенів вважається словотвір. Проте дериваційна система як сукупність словотвірних типів, словотвірних гнізд, усього комплексу дериваційних засобів мови взагалі – це лише одне із джерел породження номінативних мовних засобів, адже одному й тому ж означуваному, тобто денотату, можуть відповідати за загальним змістом різні означення – слова й словосполучення чи навіть структурно об'ємніші мовні одиниці.

Незважаючи на певні проблеми генезису, структурно-словотвірної історії НО, переважна більшість з них підлягає чіткому описові їх номінативно-дериваційної будови. Найбільша частина цих назв утворена морфологічним способом. Вживаються складені, або аналітичні, назви та слова-запозичення. Непохідні лексеми як одиниці найдавнішого словникового пласта української лексики вживалися для називання осіб за ознаками, які формувалися досить давно і характерні, очевидно, ще для праслов'янської мови: **муж, мати / мать, раб, хлоп, лях, чадо, отец, сын, жона, царь, слуга, князь.**

Загальні назви осіб від твірних основ різної категоріальної характеристики утворюються за допомогою найрізноманітніших суфіксів. Поєднуючись із коренями слів, суфікси різних типів можуть утворювати, як відзначав Л. Булаховський, «майже безмежну кількість нових слів і нових відтінків, збагачення якими відповідає серйозним потребам збагачення мови» [1, с. 128].

Одним із найпродуктивніших суфіксів у сфері номінації осіб є суфікс **-ик/-ік, -ник, -чик, -щик**. Суфікс **-ик, -ник, -чик** бере свій початок з індоєвропейського **-ko** [4, с. 118]. В межах аналізованого матеріалу це, зокрема, лексеми, утворені від іменних та дієслівних основ: **в'їдник, гр'їшник, заводник 'верхівець', змаменник 'ошуканець, спокусник', священник, бачмажник 'той, хто носить черевики', корчемник, к'їрежник 'розпусник', ратник, угожник, владыка, наставник, латинник, вшетечник 'розпусник', х'їльник, м'їченик, блазнитель в'їка сего, комидийник, машкарник, насл'їдник, неволник, разбойник, н'їжник 'старець, бідняк', пробовник 'дослідник, випробувач', роскошник 'плотоугожник', седелник, фрюярник 'флейтист'.**

Висока продуктивність характерна для суфіксів **-ин/-ане/-анин**. Давньосхіднослов'янський суфікс **-ин** є континуантом праслов'янського **-inŭ**, який у свою чергу походить від **-no**, продовжує або індоєвропейське **-inōs** або ж **-ejnōs**, отже, є індоєвропейським архаїзмом [4, с. 119]. Дослідники відзначають, що в праслов'янській мові цей суфікс служив для творення похідних сингулятивів від особових імен [8, с. 294].

Активність суфікса **-ин** при творенні найменувань осіб спричинила появу цього суфікса в структурі слова як надлишкового елемента, оскільки значення однини було притаманне твірній основі іменника. В аналізованому

матеріалі цей формант використовується найчастіше для називання осіб за етнічною належністю: **содомлянин, слуговин, дворянин, християнин.**

Високою частотністю вживання характеризується суфікс **-тель** у сфері номінацій осіб. Він має книжний характер і позначає осіб за характеризуючою дією: **зборитель, блазнитель, буритель** 'руйнівник, бунтівник', **утѣшитель, приятель, прочитатель, житель, желатель, маятель** 'пан, владика (бог)', **ругатель, зритель, учитель, знатель.** Суфікс активно використовується і в сучасній мові.

Досить продуктивним був у сфері називання осіб за творами Івана Вишенського суфікс **-ець/-ец.** Похідні цієї структури утворювалися, як правило, від іменних, рідше – від дієслівних основ: **богданець, вырванец, купець, жръць, мудрец, швец, мертвец, поганец, творець, поиманец, облупленец, поголенец, сѣвец** 'сіяч'. Подекуди слова цієї будови вживаються у структурі відокремлених прикладок, наприклад: **старца (или пастыри), яже в вас молю** [138]. Цей суфікс континує індоєвропейський **-iko**, від сполучення **-ко** з голосними переднього ряду основи відбулося чергування **к – с** [8, с. 290]. Час виникнення суфікса **-ьсь** відносять до періоду балто-слов'янської мовної єдності.

Фактичний матеріал свідчить, що праслов'янські функції **-ьць** у мові давніх східних слов'ян в основному збереглися й набули дальшого розвитку.

Інші суфіксальні форманти виявляють відносну активність в аналізованому матеріалі. Зокрема, близьким за семантикою і внутрішньовалентними характеристиками, що визначають закономірності поєднання дериватора з твірними основами, до суфікса **-ьць** є суфікс **-иц-а/ -иц-я**: **блудница, облюбеница** 'наречена', **убийца.**

Поодинокими є випадки використання формантів **-их**: **жениха**; **-аи**: **ходотай, служай**; **-*ј**: **вож, братья**; **-ежь**: **ловежь**; **-ин**: **русин, другиня** 'подруга, приятелька'; **-ок**: **дьячок, инок, отродок** 'виродок, недолюдок', **пророк, тѣрок**; **-ар / -арь**: **лгарь** 'брехун, базікало'; **-ач**: **єднач** 'посередник, миротворець'; **-к**: **дѣвка, дочка**; **-ак**: **простак**; **-ень**: **приходень.**

Рідко вживається і нульова суфіксація слів: **посел**; префіксація: **антихрист, лжепророк, сопоспѣшник**; префіксально-суфіксальний спосіб деривації: **началник, намѣстник, беззаконник, предтеча.**

На всіх етапах розвитку слов'янських мов, зокрема української, активно використовувався такий спосіб утворення похідних назв, як осново-і словоскладання. Словотвірно складні слова дозволяли влучно й економно номінувати нові поняття і реалії, уникати громіздких описових конструкцій. Композитні утворення первісно як універбати словосполучень, а пізніше як моделі, за якими утворювалися аналогічні назви, містили в семантичній структурі похідної назви комплексний зміст. Дериваційно складні слова поділялися на іменники-чисті складення (композити з базовою частиною, що дорівнювала самотійному слову),

суфіксально-складні іменники, в яких одночасно використовувалося складання основ із інтерфіксацією та суфіксація, в тому числі й нульова.

Найпоширенішим способом утворення композитних назв осіб був суфіксально-складний. Особливою динамічною місткістю семантики характеризувалися складні іменники з базовими дієслівними основами: **мироненавистник, танцоводца**. Певну активність у композитотворенні виявляв нульовий суфікс: **дѣпис 'дійописець, історик', рыболов, ложкавока, богослов, писародрач, злодѣй**. Продуктивними в композитотворенні виявився суфікс **-ец / -ець / -ц-а**: **барвяноходец, рүмянолюбец, злочинец, двоженец, миродръжца, кровопролиец, многоселец, мшелонмец 'хабарник, користолобець', христороубец, дүховорец, книголюбец, свѣтолюбец, лихонимец, чорноризец; -тель: исүсорүгатель, вседержитель, градодержатель, талантпогрѣбатель, кровопрагнитель 'кровопивця, кровожерна людина', рідше в утворенні складних іменників брали участь суфікси **-ник: идолопоклонник, подвигоположник, доброненавистник, нендзороскошник; -к: кожемьяка**. Зафіксований лише один випадок чистого складання: **человѣкоүбийца** [10, с. 61–69].**

На відміну від основоскладання, яке ґрунтується на поєднанні компонентів з різною семантикою і таких, що найчастіше належать до різних частин мови, словоскладання, або юкстапозиція, базується здебільшого на поєднанні синонімічних слів, повторенні одного й того ж слова чи його однокореневого відповідника або навіть подібного за внутрішньою ритмічною організацією тощо. У багатьох складених утвореннях компоненти вступають у родово-видові стосунки, називають якесь єдине поняття, становлять собою прикладкові словосполучення. Очевидно, вони перебувають на етапі переходу від апозитивних, прикладкових синтаксичних одиниць до юкстапозитивів. Такого типу похідні представлені в творчому доробку Івана Вишенського одиничними утвореннями: **майстер-диавол, юноша-оратор**.

Особливий стилістичний інтерес становлять індивідуально-авторські новотвори, складені з двох–трьох семантично далеких коренів. Несподівано незвичним поєднанням створюється нове сатиричне або іронічно-дошкульне значення: **богочреґци, громовладатель, скачомүдрець, кровоедъ, свиноедъ, күроедъ, гүскоедъ, волоедъ, скотоедъ, звѣроедъ, маслоедъ, пирогоедъ; периноспалъ, мякоспалъ, тѣлолюбитъль; кровопрагнитель; перцолобець, шафранолобець, кгвоздиколобець, кминолюбець, цүкролюбець, сладколюбець, чреґовбъсникъ, грътанонгратель, грътеномүдрець, писародрачъ та ін.**

Серед неморфологічних способів називання осіб трапляються непоодинокі випадки переходу прикметників (рідше дієприкметників) в іменники (морфолого-синтаксичний спосіб утворення похідних назв осіб): **преподобный, праведный, бүдовничий, нищий, жадный, нагий, болный, подданный, странный, подданный, болный, здоровый, войский, подкоморный**.

Аналізований матеріал засвідчує окремі контексти, у яких субстантивованим прикметникам (дієприкметникам) геніальний полеміст надає перевагу: **Нехай ся не хвалит сильный силою своею, богатый богатством своим, премудрый премудростию своею. Только о том хвальнойся да хвалится, жебы мене познати могла угождением мнѣ и творением повеленного мною емү и исполнял суд и правду посредѣ землѣ Я вовѣм безумные мира избрал, да премудрых посоромлю, и недужные мира избрал, да мощных посоромлю, и от нищих, и неславного рода, и нѣ за що разумѣющогося избрал, да великих, богатых, славных и быти велико о собѣ разумѣючихся [52], Блажени бо плачущиися, яко тии утѣшатся, горе же смѣющимся [144], отидѣте от мене, проклятии [145], славоумных и ненаказанных прельщати [163], Да возмется нечестивый [145].**

При такому способі словотворення нові слова утворюються шляхом переходу лексем з одного класу в інший, при цьому відбувається зміна значень і граматичних ознак слова. У колі субстантивованих прикметників і дієприкметників вживаються повні і часткові субстантивати.

Зрідка трапляється лексико-семантичний спосіб утворення нових слів. Наприклад, лексема **овечки** вживається в значенні 'віряни, одновірці'.

У межах номінативної деривації НО слід розглядати різноструктурні одиниці. Зокрема, одним із способів називання людей є використання лексичних словосполучень, які дозволяють уточнити, конкретизувати головний в словосполученні компонент. Статус цих мовних одиниць не завжди з об'єктивних причин можна чітко окреслити, оскільки критерії їх ідентифікації на тлі інших чи то лексичних, чи то синтаксичних структур не є виразними, нерідко вони нестабільні, і подекуди лексичні словосполучення лінгвісти визначають у контексті мовного матеріалу на інтуїтивному рівні. Саме для номінативної деривації важливими є «питання номінативної техніки і способи формування одиниць різного рівневого статусу, а також неоднакових за способом представлення дійсності в знаках мови» [7, с. 336].

Конкретизаторами в таких словосполученнях найчастіше виступають прикметники (дієприкметники), рідше займенники: **Святой Дух, небесный царь, святые отцы, ваша милость, папа римский, царь небеси и земли, властитель вѣка сего, сын геенский, блазнитель вѣка сего, згоду вяжучи.** Останнє словосполучення радше ситуативного творення, тому його слід сприймати як оказіональне утворення, а **блазнитель вѣка сего**, очевидно, вживається як евфемізм.

На відміну від словотвірного аналізу, розгляд специфіки номінативної деривації передбачає також з'ясування у функції засобів називання фрагментів навколишньої дійсності використання непохідних слів і слів-запозичень.

Унаслідок найдавніших контактів слов'янських мов з мовами народів неслов'янського світу до складу праслов'янської лексики увійшло чимало запозичень.

Серед слів-запозичень НО представлені відносно невеликою кількістю лексем (приблизно до трьох десятків одиниць). У зв'язку з цим доцільніше говорити про використання для найменування осіб запозичених морфем, які могли ставати регулярними елементами дериваційної будови української національної мови, зокрема й діалектної. Інформація про використання запозичених слів у сфері номінативної деривації в історії мови використовується нами побіжно, оскільки важливість проблеми і наявність значної кількості мовного матеріалу, який потребує уважної теоретичної і практичної інтерпретації, потребує спеціального лінгвістичного дослідження. Деякі із запозичених лексем не завжди є виразними з погляду їх проникнення до української лексики. Однозначно як запозичення можна потрактовувати такі лексеми: **апостол**, **арабанаши** 'албанці', **архімандрит**, **бенкарт** 'виродок', **даскал** 'учитель, наставник', **дикгнитар** 'достойник, значний чиновник, вельможа', **домотур** 'домосід', **євангеліст**, **єзуїт**, **жид**, **игумен**, **кадіа** 'турецький суддя', **каплан**, **ктитор**, **каштелян** 'вищий придворний чин у старій Польщі, сенатор', **кроль**, **курціан** 'світський гульвіса, куртизан', **лантвойт** 'сільський староста', **майстр** **мистр** 'майстер, хазяїн; старший, дурисвіт, шахрай', **мордыр** 'убивця, душогуб', **мўлт'яне** 'молдавани', **пап'ѣжь** 'папа римський', **пелгрим** 'прочанин, мандрівник, богомолець', **пробатор** 'дослідник, випробувач', **прокуратор** 'судовий чиновник; уповноважений; обвинувач', **прот** 'старший ігумен на Афоні', **рапсак** 'посол ворожого древнім іудеям ассирійського царя Сеннахіріма (у творах Вишенського вжито в переносному значенні)', **ректор**, **регаліст** 'органіст', **референдар** 'доповідач на сеймі', **сполечник** 'товариш, співучасник, сподвижник', **сўкцесор** 'спадкоємець, нащадок', **шамайник** 'той, хто грає на сопілці', **щекўн** 'наклепник, ганьбитель' (останні два слова можна трактувати як суфіксальні утворення від іншомовного кореня), **шафар** 'управитель', **шкурт** 'повія, розбещена жінка або чоловік'. Як бачимо, більшість складають запозичення з грецької і латинської мов, рідше – з польської та східних мов.

Вивчення специфіки номінативної деривації НО дозволяє зробити висновок, що найважливішим способом виникнення номенів із загальним апелятивним значенням «особа» є морфологічний спосіб словотворення, зокрема суфіксація (90 відсотків НО). Найпоширенішими були такі форманти: **-к**, **-ник**, **-ик**, **-ець** тощо. Значно менше репрезентовані інші способи називання.

Висновки та перспективи дослідження. У роботі представлено мотиваційно-словотвірну структуру лексичної системи творчості Івана Вишенського. Комплексна характеристика назв осіб підтвердила перевагу системного підходу над диференційним описом. Результати дослідження

сприяють розширенню номінативної теорії щодо назв осіб в публіцистичному стилі. Запропонований аналіз може слугувати методологічною основою для подібних досліджень творчої спадщини інших українських письменників.

Список використаної літератури

1. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка: в 2-х т. / Л. А. Булаховский. – К. : Рад. школа, 1952. – Т. 1. – 346 с.
2. Вишенський І. Твори / І. Вишенський. – К. : Держлітвидав, 1959. – 268 с.
3. Возняк Михайло. Історія української літератури. У 2 книгах: навч. вид. – Вид. 2-ге, перероб. – Львів : Світ, 1992. – Кн. 1. – 696 с.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1966. – 312 с.
5. Історія української мови. Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.
6. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. – Львів : Вид.-во Львівського університету, 1958. – 86 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
8. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1951. – 394 с.
9. Павленко Л. П. Номінації осіб як об'єкт історичної ономазіології / Л. П. Павленко // Науковий вісник Волинського державного університету: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – Вип. 1. – Луцьк : Вежа, 1996. – С. 165–171.
10. Павленко Л. П. Чисте складання в системі іменникового словотвору / Л. П. Павленко // Лексична і граматична деривація. – К. : Вид-во КДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1983. – С. 61–69.
11. Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова / ред. К. І. Савенок / Г. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
12. Телеки М. М., Шинкарук В. Д. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру [монографія] [Електронний ресурс] / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – Київ, Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 176 с. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/monograf/26/5.pdf> (06.09.2016).
13. Українська література XI–XVIII ст. Хрестоматія / За ред. докт. філол. наук, професора П. В. Білоуса. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 682 с.
14. Українська мова : енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр.енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 752 с.
15. Франко Іван. Іван Вишенський і його твори / І. Франко // Іван Франко. Зібрання творів: у 50 т. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 30. – С. 7–211.
16. Шевчук В. Мандрівничий, який розпикав людське сумління // В. Шевчук. Дорога в тисячу років. – К. : Дніпро, 1990. – С. 68–82.
17. Яременко П. К. Іван Вишенський / П. К. Яременко. – К. : Вища шк., 1982. – 140 с.

Павленко Лариса. Наричательные личные наименования в произведениях Ивана Вышенского. Предлагаемая статья является попыткой описать лингвостилистические особенности произведений Ивана Вышенского, в частности такой фрагмент его речевого творчества, как апеллятивные наименования лиц. Иван Вышенский занимает важное место в истории украинской духовной культуры. Творчество писателя-полемиста, выдающегося религиозного деятеля – заметная страница и в истории украинского литературного языка. Сочетание традиционно-книжных и

народноразговорных элементов детерминировало специфику ономаσιологической системы литературного наследия Ивана Вышенского. Писатель использовал все богатство словообразования украинского языка той поры, активно создавал окказиональные языковые единицы разных словообразовательных моделей, вводил в словарь своих произведений заимствованную лексику.

Ключевые слова: диахронический аспект, полемический стиль, номинация, тематические группы лексики, семантика, ономаσιология, деривация, словообразовательные типы, словообразовательные модели, исконные лексические единицы, заимствования.

Pavlenko Larysa. Common Personal Nominations in the Works by Ivan Vyshenskyi. The article describes the lingvo-stylistic characteristic features of Ivan Vyshenskyi's works, laying emphasis on such a feature of his linguistic creativity as appellative nomination of persons. The subject matter of the research is the literary heritage of the writer-polemicist, an outstanding religious figure, a significant page in the history of the Ukrainian literary language. The study presents the analysis of the motivational aspect of word building peculiarities of the lexical system in the works by Ivan Vyshenskyi. The study gives the grounds to conclude that the combination of traditional bookish and folk elements has determined the specificity of the onomastic system in the refined literary heritage of Ivan Vyshenskyi. Having utilized the word formation richness of the then Ukrainian language, the writer created occasionalisms of various word-building models and masterfully introduced borrowed lexical units into the vocabulary stock of his works.

Key words: diachronic aspect, polemical style, nomination, thematic groups of vocabulary, semantics, onomasiology, derivation, word building types, word building models, native lexical items, borrowings.

Стаття надійшла до редколегії 11.10.2016